

До проблем періодизації та систематизації джерел із вивчення навчального курсу “Історія держави і права зарубіжних країн”

Історія держави і права зарубіжних країн у правознавстві розглядається в двох аспектах: як навчальна дисципліна в системі юридичної освіти і як галузь юридичної науки. Вже в самій назві навчальної дисципліни частково висвітлюється її предмет, що визначається відповідними їй об'єктом вивчення і загальним напрямком наукового дослідження. Зрозуміло, це держава і право зарубіжних по відношенню до України країн, що розглядаються як соціальні явища та юридичні категорії в історичному аспекті розвитку, а відтак їхнє всебічне висвітлення потребує певної періодизації.

На сьогодні існує ціла плеяда історико-правових шкіл, які використовують широкий спектр методологічних настанов, від теократичних (ісламський фундаменталізм) до ліворадикальних (неомарксизм). Вітчизняна історико-правова наука уважно ставиться до досягнень світової політико-правової думки, не стоїть на позиціях аксіоматичності радянської п'ятиступінчатої періодизації історичного процесу (первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний лад). Але все ж таки, на наш погляд, буде доречним урахувати твердження російського історика права З. Черніловського про те, що “драматичний розпад радянського ладу і всієї, пов'язаної з ним ідеології, поставили історичну, а відтак і історико-правову науку перед важким вибором”... і пострадянському “менталітету вже не позбавитися прищепленого нам з “нігтів немовляти” історичного матеріалізму” [11, с. 4]. Абсолютна більшість сучасних українських істориків права, хоча і не відштовхується від поняття “соціально-економічна формація”, а використовує термін “цивілізація”, у періодизації визначає ті ж хронологічні рамки, що і радянська історико-правова наука [5, с. 3-11]. При всій умовності і певній суперечності такої періодизації (наприклад, середньовічний візантійський державно-правовий феномен, якому були притаманні численні рабовласницькі інститути) вона звична і доступна для сприйняття початківцями, що зумовлює і нашу схильність до неї. Отже, це періоди:

1) Стародавнього світу (V тис. до н.е. – V ст.). В його межах, виходячи з регіональної специфіки державно-правового розвитку, як правило, виокремлюють державу і право Стародавнього сходу (Єгипет, Міжріччя, Мала Азія, Індія, Китай) і Античного світу (Стародавня Греція і Рим).

2) Середніх віків (V ст. – XVII / XVIII ст.). Більшість викладачів та науковців звикли в цьому часі зосереджуватися на загальних закономірностях ранньофеодальної, станово-представницької та абсолютної монархії європейських країн, а також рабовласницьких та феодальних державних і правових інститутів країн Азії та Африки.

3) Нового часу (XVII – XVIII ст. – кінець XIX – поч. XX ст.). В межах даного періоду звертають увагу, перш за все, на закладення підвалин громадянського суспільства, розвиток парламентаризму і законодавчих гарантій прав людини в країнах Західної Європи і Північної Америки; на соціальні катаклізми в інших регіонах земної кулі, які викликали специфічні зміни в державному ладі країн і правовій регуляції суспільних відносин.

4) Новітнього часу (з початку XX ст. до наших днів). Серед напрямків вивчення історико-правових явищ цього періоду зараз чільне місце займають еволюція державного ладу і правових систем країн з демократичним державно-політичним режимом; механізм фашистських та військових диктатур Європи, Азії та Латинської Америки; ліквідація колоніальних імперій і виникнення нових держав; демократичні революції, виниклі у наслідок розпаду Радянського Союзу.

З періодизацією курсу пов'язана систематизація джерел для його вивчення, матеріальних і документальних свідчень, які дозволяють встановлювати історичні факти із розвитку держави та права. Вони не є адекватними поняттю “джерела права”, тобто формам його визначення. При цьому чим далі від нас в часі епоха, яка вивчається, тим меншою кількістю джерел можна оперувати при її вивченні. Тому підчас дослідження додержавного стану суспільства, державних інститутів Стародавнього світу використовують переважно археологічні матеріали. Особливу цінність мають письмові джерела, частина з яких також здобута археологічним шляхом, а деякі дійшли до нас у творах авторів наступних поколінь. Серед них, на наш погляд, варто виокремити наступні групи джерел:

і) Легенди та міфи.

Характерними рисами суспільного мислення Стародавнього Світу були фаталізм і теократизм. “Обожнювання незрозумілих явищ природи, схиляння перед пам'яттю предків – племенних вождів-героїв стало основою для сюжетних ліній цих фантастичних розповідей”, – писав відомий радянський філолог Н. Кун[6, с. 5]. Але з фантастичних текстів міфів та легенд дослідники черпають непересічні відомості про форми державного правління та устрою, характер правових відносин у стародавньому суспільстві. Найбільшого розвитку міфологія досягнула в античному світі, ставши основою для особливого літературного жанру – старогрецького, а пізніше і староримського епосу. Поєми Гомера “Одісея” та “Іліада”, Гесіода “Теогонія”, Овідія “Метаморфози”, трагедії Єврипіда, Есхіла, Софокла відображають різноманітні факти із держав-

ного життя античного суспільства. Візьмемо хоча б трагедію Есхіла “Евмініди”, де докладно описано судовий процес над Орестом. Ми дізнаємося, як здійснювалося обвинувачення підсудного, захист, голосування суддів, оголошення вироку і т. ін.

2) Збірники релігійно-моральних норм.

Даний різновид джерел дозволяє мати безпосередню уяву про правові відносини Стародавнього світу, оскільки переважно вони регулювалися розпорядженнями і заборонами, обґрунтованими в цих збірниках. Так, староегипетська “Книга мертвих” вимагала від людини на уявлюваному судовому процесі сказати: “Я не причинив людям страждання” і дати відповідь за свої дії за життя [8, с. 12].

Для Стародавньої Індії були характерні драхмасутри і драхмашастри, які склалися різноманітними брахманськими школами. Серед них Гуатама, Баудхаяна, Апастамба, Васшітха, трактат “Артхашастра”, автором якого вважають Каутілью, радника правителя Чандрагупти I (IV-III ст. до н.е.).

Про право старосєврейського суспільства можна судити за біблійським Старим Завітом і книгами Мойсея (другою, третьою, п'ятою) у вигляді сукупності правил і розпоряджень до релігійних церемоній та обрядів, норм поведінки.

3) Писані правила, встановлені владою правителя.

Найдавнішими з них вважають реформи шумерського царя Уракагіні із Лагаша (XXIV ст. до н.е.). До числа знаменитих реформаторів Стародавнього світу залучають афінського архонта Солона, який видав нові закони поліса в 594 р. до н.е., та його наступника Клісфена – в 509 р. до н.е., римських рекса Сервія Тулія (VI ст. до н.е.), консула Марія (107 р. до н.е.), трибунів Тіберія і Гая Гракхів (2 ст.), імператорів Діоклетіана і Константина (3 ст.) та багато інших. У класичний римський період нормативні акти імператорської влади (конституції) за галуззю і напрямком дії вже поділяються на різноманітні види: едикти, рескрипти, декрети, мандати.

4) Політико-правові вчення стародавніх авторів.

Серед праць староегипетських авторів можна виокремити “Наставни Птаххетеп”, чиновника фараона Айсеса (2690 – 2625 рр. до н.е.), де був сформульований принцип рівності вільних від народження людей, змістом життя яких є щастя.

Ідеї обмеження влади правителя за допомогою благородних законів, етичного використання державної влади, єдності людей у дотриманні земних законів, підкорених небу як вищій справедливості, знайшли відображення в старокитайських зводах пісень Ші-Цзін та політико-правових школах Лао-Цзі (VI ст. до н.е.), Конфуція (551-479 рр. до н.е.).

Державно-правові процеси старогрецького суспільства наочно відображає його політико-правова думка, яка визнавала загальність істотних прав людини, допускала можливість переходу раба у стан

вільних. Разом з тим, у концепціях мислителів Стародавньої Греції виправдовувалася обмеженість обсягу правоздатності та кола правосуб'єктності населення полісів. Такої точки зору дотримувалися представники різних філософських шкіл: "мудреці" Піфагор, Геракліт і Демокріт, софісти Лікофрон і Алкідам Елейський, логіки Сократ і Платон, емпірики Аристотель і Полібій.

Теоретичні основи та наукові методи елліністичної культури, створенні на базі старогрецької філософії, були сприйняті і розвинені староримською політико-правовою думкою, значним досягненням якої стало створення самостійної науки юриспруденції. Цікаво висловився про спадковість грецької та римської політико-правових шкіл історик християнської церкви М. Поснов: "...якщо греку був притаманний філософський геній, то римлянину – юридичний,... вони були сильні адміністративно-організаційним талантом" [9, с. 265]. Тому праці римських юристів Цицерона, Тібєрія Корунканія, Катона Старшого, Марка Манілія, Альфена Вара, Публія Муція Сцеволи, Сервія Сульпіція, Руфа, Ульпіана, Гая, Сабіна, Юліана, Прокула, Цельза та ін. як джерела з вивчення історії античної держави і права мають особливу цінність. За ними можливо скласти найбільш повну картину староримського державного життя.

5) Стародавні кодифікації.

Найдавнішим із правових кодексів, які зараз відомі людству, є месопотамський збірник настанов Урнуму, засновника третьої династії Ура (XXI ст. до н.е.). Приблизно до цього часу відносять і сім глиняних табличок, які зберігають норми зобов'язального та сімейного права під назвою "Анна птішу" ("За його наказами"). Вік правового збірника, який має 60 статей, із Ешнуни (Закони Білалами) визначають межами XX ст. до н.е.

Але найзначніше відкриття було зроблено французькими археологами в 1901 р. В еламському місті Сузи виявлений базальтовий стовп, вкритий клінописсю. Записаний на ньому збірник законів увійшов до історико-правової науки як кодекс старовавілонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Він складався з 282 статей (збереглося 247), деякі були встановленні з матеріалів бібліотеки асирійського царя Ашурбанапада. Збірник законів Хаммурапі вміщує в основному норми кримінального, цивільного і сімейного права.

На стрімкій скалі в містечку Наурі (35 км. на північ від третього Нільського порогу) написаний кодекс староегипетського фараона Сеті (1337-1317 рр. до н.е.), який є важливим джерелом про злочини і покарання того часу [10, с. 20].

VIII ст. до н.е. датується кодекс царя Бакхориса (Пізній період египетської історії), який складається з 40 папірусних завитків, об'єднаних у 8 книг, та характеризує цивільно-правові відносини.

Більшість кодифікацій Стародавнього Китаю до нас, на жаль, не дійшли. Але джерела свідчать про існування ще в X ст. до н.е. законів

Чжоу і укладення про покарання Фусін (3 тис. статей), а також в VI ст. до н.е. – “бамбукових законів” Ден Сі.

На рубежі V-IV ст.ст. до н.е. один із родоначальників легізму Лі Куй створив звід про злочини і покарання Фацзін (Книгу законів). Його діяльність була продовжена Шан Яном із царства Цінь. У подальшому старокитайську кодифікацію розвивали ханьські правителі.

З початком англійського володарювання в Індії (XVIII ст.) європейцям стали відомі стародавні кодифікації цієї країни. Це Закони Яджнавалки (III ст.), Бріхаспаті (III-IV ст.), Поради (IV-V ст.ст.). Але, серед всіх кодифікацій особливо виокремлюються Манусмріті – Закони Ману (II ст. до н.е. - III ст.) як збірник норм права, де найчіткіше відображається характер староіндійських правовідносин.

У Римі в 451-450 рр. до н.е. виник перший писаний нормативно-правовий збірник – Закони XII таблиць. Вони були обов'язковими для всіх римських громадян і виставлялися для загального огляду на 12 мідних дошках підчас республіканських форумів. За навали галтів в 390 р. таблиці були знищені і їхній зміст (в неповному вигляді) встановлено вченими з фрагментів творів наступних римських мислителів.

В імперський період римської історії з'явилися нові кодифікації. Найбільш значні з них – кодекс Феодосія (прийнятий в 439 р.) і кодекс Юстиніана, який набув чинності в 529 р. на території Візантії вже після загибелі Західної Римської імперії.

5) Індивідуально-правові акти.

До цієї групи джерел належать знайдені археологами, або ті, які дійшли до нас в письмовій традиції. Це різного роду боргові записки, договори купівлі-продажу, кабальні свідчення, купчі, заставні, дарчі і т. ін. Тобто документальні матеріали, які характеризують міжособісну сферу правовідносин.

Для вивчення держави і права Середніх віків сучасна наука користується значно ширшим колом джерел. Серед них, крім вказаних, найбільший інтерес мають:

1) “Варварські правди”.

Це – збірники норм звичаєвого права народів раннього середньовіччя. Найбільш відомі Салійська, Саксонська, Алеманська, Бургундська, Рипуарська, Баварська правди німецьких континентальних племен і англосаксонські правди (Закони Хлотаря і Едріка, Уітреда, Іне).

2) Кодифікаційні збірники місцевого феодального права, або так звані “судібники”.

Прикладом таких збірників є “Звичаї Барселони” (1068 р.), “Звичаї феодів” міланського вченого Умберто де Орто (XI ст.), “Кутюми Бовезі” французького юриста Пилипа Бомантуара (XIII ст.), “Книга правосуддя” невідомого автора з французького міста Орлеана (XIII ст.), “Саксонське зеркало” німецького судді Ейке фон Репхофа та інші.

3) Зводи міських законів.

Вони відрізнялися суттєвою різноманітністю. Найвідоміше так зване “Магдебурзьке право” – збірник законів німецького міста Магдебурга, який складався протягом XII-XIII ст.ст. Деякі малі міста свого законодавства не мали і користувалися законами великих міст (наприклад, Любекське міське об’єднання).

3) Збірники канонічних законів.

Вперше такий збірник був написаний в IX ст. іспанським єпископом Ісідором Севільським на основі папських декреталій (церковно-догматичних приписів). В 1146 р. свій збірник розробив болонський монах Граціан. А в 1234 р. папські декреталії зібрали в 5 книг, які в 1317 р. були доповнені та об’єднані в збірник під назвою “Климентина” (на честь Папи Климентія V). З 1583 р. це законодавство стало офіційно називатися Зводом канонічного права.

5) Правові акти, які регулюють земельні відносини. До цієї групи слід віднести різного роду хартії і жалувані грамоти, які закріплювали поземельну систему сеньоріалітету-васалітету, визначали права та обов’язки панів і залежних селян.

Вказані групи джерел найхарактерніші для вивчення європейської історії держави і права. У зв’язку зі специфікою суспільного розвитку Азіатсько-Африканського регіону основними джерелами вивчення держави і права в Середні віки тут залишаються окремі нормативно-правові акти правителів і кодифікації. З них найвідоміші в Китаї – правові збірники вейського імператора Мінді (227-239 рр.), імператорів династії Цзинь (268 р.) і Суй (589-617 рр.), імперії Тан (653 р.), монгольське Уложення (1291 р.), закони династії Мін “Да мін люй” (XIV ст.).

Для середньовічної Індії характерною була поява коментарів до діючих вже дхармашастрів – Мудхатіхті (IX ст.), Говіндараджі (XII-XIII ст.ст.), Нараяна і Кулука (XIV ст.), Рагхавананди (XVII ст.), Нандани і Рамагандри (XVIII ст.). Розроблялися також нові кодифікації. Це “Мітакшара”, написана Відженешварой в XIII ст., сміріті (правові збірники) Бенгалії і Мітхіла в той же час, кодифікація мусульманського права “Фатава-і-Агімгірі” правителя Аурангзеба (1658-1707 рр.). Заповіді ісламу та звичаєве право (адат) діяли також на великій території Арабського халіфату.

У зв’язку з винаходом книгодрукування та розвитком законодавчої техніки коло джерел, за якими можливо вивчати історико-правові процеси Нового і Новітнього часу, стає настільки широким, що їх аналіз може бути окремим предметом дослідження. До числа джерел можна віднести фактично всі документи і матеріали, які мають в собі інформацію про державу і право. Тому ми зупиняємося на розгляді джерельної бази періодів Стародавнього світу та Середньовіччя.

Разом з тим варто значити, що за межами розгляду в будь-якій навчальній системі при використанні якої-небудь періодизації завжди будуть залишатися історичні державні та правові процеси, що мають

певну доцільність висвітлення. Адже історія держави і права зарубіжних країн як наукова галузь не уявляє з себе сукупності знань про державні та правові інститути всесвітньої історії. Її завданнями є, по-перше, виявлення загальних закономірностей виникнення і розвитку держави та права, по-друге, дослідження механізму їхньої дії на прикладі історії окремих країн. Тому й до предмету історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни, на наш погляд, доречно було залучати лише:

1) Типові державно-утворювальні процеси світової історії.

2) Загальні закономірності функціонування державних і правових інститутів у визначені історичні епохи.

3) Специфічні регіональні, національні та історико-культурні особливості розвитку держави і права.

У даному контексті цілком визнається практична значимість цієї науки і необхідність вивчення навчальної дисципліни – вироблення на основі світового історичного державно-правового досвіду конкретних сучасних рекомендацій у сферах: внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, української юриспруденції в цілому, окремих галузей права.

Список літератури:

1. Аннерс Э. История европейского права. – М., 1996. 2. Всеобщая история государства и права / Под ред. К. Батыра. – М., 1997. 3. История государства и права зарубежных стран. Ч.1 / Под общ. ред. О. Жидкова и Е. Крашенинниковой. – М., 1996. 4. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. Нерсесянца. – М., 1996. 5. Історія держави і права зарубіжних країн: Програма навчальної дисципліни для вищих навчальних закладів за спеціальністю “Правознавство”. – Харків, 1994. 6. Кун Н. Мифы Древней Греции. – Рига, 1957. 7. Нерсесянц В. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. 8. Основи політичної науки / За ред. Б. Кухти. – Львів, 1996. 9. Поснов М. История Христианской Церкви (от разделения Церквей – 1054 г.). – Брюссель; К., 1991. 10. Рабовладельческое и феодальное государство стран Азии и Африки / Под ред. А. Рогожина, Н. Страхова. – Х., 1981. 11. Черниловский З. Всеобщая история государства и права. – М., 1996.

Надійшла до редколегії 01.11.2000